

पारधी जमातीचा सामाजिक-आर्थिक मागासलेपणाचा अभ्यास

प्र.प्राचार्य डॉ. शिवाजी गायकवाड

संशोधन मार्गदर्शक तथा समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर.

प्रस्तावना :-

आदिम जमातीचे वास्तव्य भारतात फार वर्षोपूर्वीपासून असलेले दिसून येते. आदिवासी जमातीचे लोक प्रामुख्याने भारतातील मध्यप्रदेश व छत्तीसगढ राज्यात आढळून येते. तसेच सेवन सिस्टर म्हणून परिचित असलेल्या राज्यात आदिवासी जमातीचे लोक मोठ्या प्रमाणात वास्तव्य करीत आहेत. भारतात पारधी आदिवासी जमातीचे लोक जास्त प्रमाणात महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्रातील उस्मानाबाद आणि परभणी जिल्ह्यात आढळून येतात. भारतातील कोणत्याही आदिवासी जमाती तथा विमुक्त जाती-भटक्या जमातीचे मुलस्थान हे भारतच आहे, असे त्यांच्या मुळच्या संस्कृतीवरून म्हणता येईल. पारंपारिक संस्कृतीची जोपासना करणारे व सांस्कृतिक घटकाला अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न या सर्व जाती-जमातीच्या लोकांनी केले आहे. पारधी जमाती असेल किंवा त्या बरोबर भारतातील अनेक जमातींवर गुन्हेगारीचा ठपका ठेवून त्यांचे शोषण केले. तसेच त्यांना विकास व परिवर्तनापासून दुर ठेवण्यात आले. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील पारधी समाजाची संख्या मोठ्या प्रमाणात असून या जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यात पारधी या जमातीचे वास्तव्य असलेले दिसून येते. या समाजामध्ये प्रत्यक्ष निरीक्षण केल्यानंतर असे लक्षात येते की, भारत स्वातंत्र्यानंतर कित्येक वर्षे होऊन देखील पारधी आदिवासी जमातीचा सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपणा कमी झालेला नाही. तसेच त्यांच्यावर गुन्हेगारीचा ठपका अजूनही आहे, तसाच दिसून येतो. म्हणून हा शोधनिबंध पारधी समाजाच्या वेगवेगळ्या १५ वस्तीला प्रत्यक्ष भेट आणि निरीक्षण करून संशोधनात्मक लेख मांडले आहे.

संशोधनाचे महत्व :-

विश्वातील अनेक जाती-जमातींचा संशोधनात्मक अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, आज ही अनेक देशात आदिवासी समुदायाचे परिपूर्ण विकास झालेला नाही. काही ठिकाणी विकासाच्या प्रक्रियेत ऐकू घातलेले आहेत तर काही विकासाच्या परिघावर आहेत तर काही विकासापासून कोसो दूर असलेले दिसून येते. भारतातील अनेक जाती-जमातींचा अभ्यास किंवा झालेले संशोधन अभ्यासले तर हेच लक्षात येते की, वेगवेगळ्या जाती-जमातींचा कमी-अधिक प्रमाणात विकास झालेला आहे किंवा विकासाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. परंतु महाराष्ट्रातील उस्मानाबाद जिल्हा आणि उस्मानाबाद मधील वेगवेगळ्या आठही तालुक्यातील पारधी जमातीचे विकासात्मक पैलू अभ्यासले तर असे निदर्शनास येईल की, २१ व्या शतकात देखील पारधी जमातीत पाहिजे तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. आजही या जमातीत शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक मागासलेपणा दिसून येते. तसेच पारधी जमातीकडे लोकांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन हा गुन्हेगारी जमाती म्हणूनच पाहिले जाते. पारधी जमातीत पारंपारिकतेला आजही महत्व असून त्यांच्या समूहात अंधश्रद्धेचा आधार घेवून जगत असलेले दिसून येते. पारधी जमातीत अशा अनेक बाबतीत मागासलेपणा असल्यामुळे या जमातीचे संशोधनात्मक अध्ययन करून त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न सर्व स्तरातून होणे गरजेचे आहे. या संशोधनामुळे इतर अभ्यासकांना या जमातीचे जीवनमान कळेल व त्यांचा विकासात्मक कार्य करण्यासाठी शासन व सरकारच्या माध्यमातून तसे प्रयत्न

केले जातात. या संशोधनाचा उपयोग पारधी जमातीच्या मागासलेपणा कमी करण्यासाठी होऊ शकतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. पारधी जमातीच्या उत्पत्ती व ऐतिहासिक जीवनपध्दतीचा अभ्यास करणे.
२. पारधी जमातीच्या सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाचा अभ्यास करणे.
३. पारधी जमातीच्या आर्थिक मागासलेपणाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :-

प्रत्यक्ष केलेल्या पाहणीवरून हा शोध निबंध मांडण्यात येणार आहे. ज्या प्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सुत्रण करतो आणि निष्कर्षाप्रत पोहचतो. त्याचप्रमाणे शोध निबंधात देखील एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारणमिमांसा केली जाते. तसेच या शोध निबंधाच्या बाबतीत अध्ययन केले जाणार आहे. कोणत्याही शोध निबंधासाठी तथ्यं फार महत्वाचे असतात. तथ्य संकलन हे दोन पध्दतीने केले जात असून प्राथमिक आणि दुय्यम हे तथ्यांचे प्रकार आहेत. या शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनांचा वार केलेला आहे. त्याच प्रमाणे प्रस्तूत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला असून माहितीचे स्रोत म्हणून संदर्भ ग्रंथ, मासिके आणि वृत्तपत्रांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

पारधी जमातीचा सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपणा :-

पारधी या आदिवासी जमातीत स्वतंत्र वस्ती करून राहणे याला ते पसंती देत असतात. आधुनिक काळात देखील या आदिवासी जमातीचे लोक पाल, झोपडी, किंवा पत्र्यांचे शेड तयार करून त्यातच राहण्याचा प्रयत्न करीत असतात. पारधी जमातीचे लोक जंगलाच्या जवळपास वास्तव्य करीत असत आणि ते शिकार करणे व जंगल परिसरातील सर्व मानव उपयोगी वस्तू संकलन करण्याचे काम देखील करीत असत. पारधी जमातीचे नामकरण पाहिले असता, असे लक्षात येते की, पारध म्हणजे शिकार करणे आणि त्यावर उपजिविका करणे ही प्राचीन प्रवृत्ती आहे, याच प्रवृत्तीतून पारधी समाजाची संस्कृती बनली आहे. पारधी या आदिवासी जमातीतील

लोकांचे वेगवेगळे समूह देखील त्यांच्या कार्यातून तयार झालेले दिसून येते. त्यापैकी फासे पारधी, गायपारधी, हरण पारधी, टकारी, चित्तापारधी, राजपारधी, गावपारधी, पालपारधी, लंगोटपारधी आदींचा समावेश या पारधी जमाती मध्ये असलेला दिसून येतो. पारधी जमातीच्या सर्व उपसमूदायाचे वास्तव्य संपूर्ण महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्ह्यात आणि भारतातील वेगवेगळ्या राज्यात असलेले दिसून येते.

पारधी या आदिवासी जमातीचे संशोधनात्मक अध्ययन करीत असतांना असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात या जमातीचे परिपूर्ण विकास झालेला नाही तथा या जमातीला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणल्या गेले नाही. कारण की, या जमातीवर ब्रिटिशांनी १८७१ ला गुन्हेगारी जमाती म्हणून ठपका ठेवला व समाजामध्ये एक गुन्हेगार जमाती म्हणून त्यांचा परिचय करून दिला. म्हणून या जमातीच्या विकासात्मक परिवर्तनासाठी ठोस असे कोणतेही कार्य केले गेले नाही. परंतु ज्या पध्दतीने समाजामध्ये गुन्हेगारांकडे पाहिले जाते तसेच आजही या जमातीकडे लोकांचा पाहण्याचा कल आहे. म्हणून समाजाचा दृष्टिकोन बदलणे फार गरजेचे आहे.

भारतात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात पारधी ही आदिवासी जमात वेगवेगळे उपसमूह करून राहत असून उस्मानाबाद आणि परभणी जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात वास्तव्य करीत असलेला दिसून येते. उस्मानाबाद जिल्ह्यात सर्वाधिक पारधी जमातीचे लोक वस्ती करून राहत असलेले दिसून येतात. या जमातीचे लोक पारंपारिक कामाबरोबर शेती आणि शेतीशी निगडित कामे देखील करीत असलेले दिसून येते. या जमातीत मजुरी करणारा घटक जास्त प्रमाणात असून स्वतःची शेती कसणारे खुप कमी कुटुंब आहेत, असे काही वस्तीला दिलेल्या भेटी वरून सांगता येईल. कळंब तालुक्यात सर्वात जास्त पारधी जमातीच्या वस्ती आढळून येतात. साधारणपणे ६० पेक्षा जास्त वस्ती कळंब तालुक्यातील परिसरात असून पारंपारिक जीवन पध्दतीनुसार जीवन जगत असलेला दिसून येतो. आजच्या २१ व्या शतकात वेगवेगळ्या जाती-जमाती मध्ये फार मोठ्या प्रमाणात

बदल होत असताना देखील पारधी या आदिवासी जमाती मध्ये तसे बदल दिसून येत नाही. समकालीन परिस्थितीत अन्य समाजात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानचा प्रभाव पडलेला असेल किंवा जागतिकीकरण, खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या धोरणामुळे सर्व समाज व्यवस्थेत बदल होत असलेला दिसून येतो. परंतु पारधी या आदिवासी जमातीमध्ये तसे बदल दिसून येत नाही. पारधी जमातीच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणा जाणून घेतल्यास अत्यंत वाईट परिस्थिती असल्याचे निदर्शनास येते.

भारतातील १९८ व महाराष्ट्रातील ४२ जमातीला १८७१ मध्ये ब्रिटिश सरकारने पारित केलेले बाय बर्थ क्रिमिनल ट्राईब्यु अॅक्ट हा कायदा द-याखो-या मध्ये राहणा-या सर्व जाती-जमातींना जन्मजात चोर-गुन्हेगार म्हणून संबोधण्यात आले. विमुक्त-भटक्यांच्या जीवनावर अत्यंत दूरगामी परिणाम करणारा काळा कायदा ठरला. त्यामुळे आदिवासी जाती, विमुक्त-भटक्यांचे अख्खे जीवनच नरकमय बनले. त्यांच्या प्रगतीची सर्व द्वारे या कायद्यान्वये कायमची बंद झालीत. संपूर्ण भारतीय समाज त्यांच्याकडे चोर-गुन्हेगार या संशयी वृत्तीने पाहू लागला. म्हणूनच या कायद्याला सर्व ब्रिटिश घोषित गुन्हेगार जमातींनी काळा कायदा असेच संबोधतात. एखादी जमात जन्मतः गुन्हेगार असू शकते हे कोणत्याही शास्त्रात न बसणारे तत्व पहिल्यांदा १८७१ ला बाय बर्थ क्रिमिनल च्या कायद्यान्वये घडताना दिसते. १९५२ नंतर गुन्हेगार जमाती कायदा रद्दबातल झालेला असला तरी सदर कायद्याच्या जागेवर हॅबिच्युअल ऑफेंडर्स अॅक्ट हा नवा कायदा आजही सुरु आहे. या कायद्यान्वये केवळ संशयावरून पारधी, कैकाडी, रामोशी, बंजारा, टकारी, उचले यांना पहिल्यांदा संशयित गुन्हेगार म्हणून पोलिस आजही ताब्यात घेतात आणि त्यांच्यावर गुन्हे दाखल करतात. अशीच व्यवस्था या कळंब परिसरातील पारधी समाजाच्या लोंकाची दैनंदिन जीवनात दिसून येते. कारण की, कोणत्याही प्रकारची चोरी अथवा अन्य घटना घडलेली असेल तर त्यामध्ये संशयित गुन्हेगार म्हणून पारधी समाजाला पुढे केल्या जाते. परंतु वास्तव परिस्थिती वेगळी असते. पारंपारिक समाज व्यवस्थेनुसार आजही पारधी समाजातील पुरुष आणि महिलांना पाहिजे तो

सम्मान मिळत नाही. परंतु त्यांचे सामाजिक शोषण मात्र सर्व स्तरातून होत असलेला दिसून येतो. यामुळे त्या समुदायातील लोक आपल्या पाल्यांना शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेशित करण्यास पुढे येत नाहीत. म्हणून या समाजाची शिक्षण क्षेत्रातील अधोगती फार मोठ्या प्रमाणात आहे.

स्वतंत्र भारतानंतर पारधी जमातीला भारतातील काही राज्यात अनुसूचित जमातीचे आरक्षण मिळाले तर काही राज्यात विमुक्त जाती-जमातीचे आरक्षण मिळालेले दिसून येते. या जमातीला आरक्षण मिळाले असले तरी त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासन आणि सरकारच्या माध्यमातून पाहिजे तसे प्रयत्न केले गेले नाही. म्हणून सध्या परिस्थितीत कळंब परिसरातील पारधी जमातीचे सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रातील मागासलेपणा दिसून येतो. या जमातीला सामाजिक विकासाच्या बाबतीत केंद्रस्थानी प्रवेशित करण्यासाठी प्रयत्न करणे तसेच त्यांना विकसित आणि केंद्रस्थानी असलेल्या समाजामध्ये आणण्यासाठी तसे प्रयत्न वेगवेगळ्या स्तरातून होणे गरजेचे आहे. शैक्षणिक बाबतीत भारत स्वातंत्र्यानंतर देखील पारधी जमातीचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान फारच कमी असलेले दिसून येते. आजच्या २१ व्या शतकात या जमातीच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विकासाचे ध्येय साध्य करावयाचे असेल तर त्यांना विशेष सवलती देवून शिक्षण क्षेत्राच्या मुख्य प्रवेशद्वार पर्यंत आणणे फारच गरजेचे असलेले दिसून येते. समाज कोणताही असो, जमात कोणतीही असो, शिकल्यानंतर त्या समुदायामध्ये बदल निश्चितच होत असतो. म्हणून पारधी जमातीतील लोकांना शिक्षणाविषयी जाणीव-जागृती करून शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन करणे गरजेचे आहे, तसे त्यांना शैक्षणिक सुविधा देवून त्यांच्या कुटुंबातील मुला-मुलींना शिक्षण व्यवस्थेत शिरकाव करण्याची संधी देणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते.

मागासलेपणा हा जाती-जमातीतील एक पैलू आहे. जसे की पारधी जमातीमध्ये आर्थिक मागासलेपणा फार मोठ्या प्रमाणात आहे. शासन अथवा सरकारच्या माध्यमातून कोणतेही ठोस असे उपक्रम पारधी जमातीच्या विकासासाठी राबविले जात नाही. कोणताही सरकार असो, परंतु या देशातील भ्रष्टाचार मात्र अजूनही थांबलेला

नाही. मात्र व्यवस्था जरी बदललेली असेल तरी भ्रष्टाचाराची प्रक्रिया आहे तशीच आहे. यामध्ये निरक्षर समाजाचे फार मोठ्या प्रमाणात शोषण होत आहे. कारण की, शासनाच्या माध्यमातून या जमातीला अनेक सोयी-सुविधा आहेत असे म्हटले जाते. परंतु वास्तव स्वरूपात या जमातीतील लोक त्या योजनेपासून वंचित राहतात. कारण सर्व काही कागदावर नोंदवून या समाजाची फसवणूक होत आहे, असेच म्हणावे लागेल. म्हणून या समाजाला प्रतिकूलतेतून अनुकूलकडे घेवून जायचे असेल तर त्यांना सर्व शासनाच्या सोयी-सुविधा प्रत्यक्ष कुटुंबातील सदस्याला मिळाली तर काही काळांनंतर या जमातीत बदल होऊ शकतो. परंतु या साठी सर्व स्तरातून तसे कार्य होणे गरजेचे आहे. पारधी जमातीचे आर्थिक मागासलेपण कमी करण्यासाठी या समाजाला शिक्षणाची सुविधा, आयोग्याची सुविधा, रोजगाराची सुविधा, वस्ती तेथे शाळा, महिलांचे सबलीकरण, कामाची हमी, लघू उद्योगाला शासकीय अनुदानातून कर्ज, व्यसनाधिनतेपासून रोखण्यासाठी प्रयत्न अशा वेगवेगळ्या स्वरूपातून या जमातीत बदल घडवून आणले तर पारधी समाजाचे मागासलेपण कमी होऊ शकते. व इतर समाजामध्ये प्रवेशित होऊ शकते. म्हणजे इतर समाजासारखे ते देखील जीवन जगू शकतात.

निष्कर्ष :-

पारधी जमातीचा मागासलेपण कमी करण्यासाठी या जमातीला इतर समाजानी आपल्या बरोबर सामाजिक व्यवहारांमध्ये एकरूप करून घेणे गरजेचे आहे. कारण सामाजिक विकास होणे या जमातीसाठी आवश्यक आहे. शैक्षणिक सुविधा म्हणून प्रत्येक पारधी वस्तीवर शाळा असणे गरजेचे आहे, तसेच त्यांना शाळेची आवड निर्माण व्हावी म्हणून शासन आणि सरकारच्या धोरणात बदल करून त्यांना मोफत शालेय साहित्य, जेवणाची सुविधा, कॉलरशिपची सुविधा मिळणे आवश्यक आहे. पारधी समाजातील लोकांना पारंपारिक नकारात्मक विचारापासून परावृत्त करण्यासाठी वस्ती तेथे शैक्षणिक जाणीव-जागृती करण्यासाठी कार्यक्रमाचे आयोजन करणे. आर्थिक मागासलेपण कमी करण्यासाठी व विकासाच्या मुख्य

प्रवाहात आणण्यासाठी या जमातीतील लोकांना रोजगार हमी, शेती, शासकीय योजनांचा लाभ, लघू उद्योगासाठी शासकीय अनुदान, गरीब कुटुंबाला स्वस्त धान्य दुकानातून मिळणारे धान्य मोफत तथा अल्प दरात मिळणे गरजेचे आहे. तसेच प्रत्येक गरीब कुटुंबाला शासनामार्फत ५ एकर पेक्षा जास्त शेती देवून या जमातीला विकसित करणे. अशाप्रकारे वेगवेगळ्या सोयी-सुविधा पारधी जमातीला दिल्यास काही काळांनंतर या जमातीमध्ये असलेला मागासलेपण कमी होऊन आपणास त्यांच्यात बदल झालेला दिसून येईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. भोसले नारायण (2008), भटक्यांची जातपंचायत- परंपरा आणि संघर्ष, द ताईची प्रकाशन, पुणे.
२. ढवळीकर मधुकर (2012), आर्यांच्या शोधात, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
३. चव्हाण रामनाथ (2013), भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
४. कांबळे उत्तम (2018), पारध्याची गाय, मनोविकास प्रकाशन, पुणे.
५. गारे गोंविद (2000), महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
६. राठोड मोतीराज (2012), गुन्हेगार जमाती कायदा आणि परिणाम, निर्माण संस्था, पुणे.
७. फुलवाडकर दिनानाथ (2009), बोलियाँ एवं बोली कोश, समता प्रकाशन, कानपूर.
८. राठोड गणपत (2014), बंजारा लोकगीतों का सांस्कृतिक अध्ययन, चंद्रलोक प्रकाशन, कानपूर.
९. कुमार एम. (2009), आदिवासी संस्कृति एवं राजनीति, विश्वभारती पब्लिकेशन्स, दिल्ली.
१०. कांबळे उत्तम (2013), भटक्यांचे लग्न, मनोविकास प्रकाशन, पुणे.
११. राठोड मोतीराज (2015), नोटीफाइड ट्राइब्स-नोमॅडिक ट्राइब्स, निर्माण संस्था, पुणे.
१२. जाधव रमेश (2013), भटक्या-विमुक्तांचे परिप्रेक्ष्य, हरणार्ई प्रकाशन, नांदेड.